

ILLYÉS GYULA

ILLYÉS GYULÁT bizonyos versei és nem utolsó sorban prózai művei alapján valamikor kikiáltották „népies“ költőnek, nevét bizonyos „új népies irány“ és politikai ízű költészet zászlajára írták és költői nagyságát ma is a „népies égen“ mérik fel. Az új faji népiességhez és ahhoz a jelenséghez, hogy a népből tehetséges költők induljanak el és érvényesüljenek, a légkört és a közönséget jól előkészítette Szabó Dezső és Móricz Zsigmond regényírása, az új, nyers erejű parasztkultusz, a faluprobléma új, égető időszerűsége, később a falukatatás meg a szociográfiai irodalom. A harcos iránynak kapóra jött a népből vétetett költő, különösen ha olyan tehetséges, mint Illyés. A költő is faji és népi bizonyosság lett — úgy állták és bámulták körül, úgy bányászták, mint valami néprajzi múzeumi tárgyat és egyesek talán meg is szólták volna, ha nem úgy viselkedik és énekel, ahogy egy forradalmas népi fihoz illik. Inyenc élvezettel emlegették nincstelen származását, s talán figyelmeztették is volna rá, ha olykor elfeledkezik róla. Illyés a „népi költő“ megtestesítője lett.

De mit érnek a skatulyázó címkék, a kisajátító jelszavak? A „nyugatoságáért“ kárpált, „Páris-imádó“ Adyban a sorsunk legmélyéről felfakadt, legidőszerűbb magyar igazságokra döbrentünk rá; az esztéta-lelkű, finom szépségekre sóvárgó Tóth Árpádban ma elsősorban a legősibb örök-emberi mondanivalókat csodáljuk megilletődve; Juhász Gyulában a magyar-táji ihlet sugárzását érezzük magunkhoz legközelebb, az „elefántcsont-tornyos“ Babitsot a nemzet tanítómesterei közé ihlette a kor fájdalma. Mit érnek a besorolások? Így vagyunk Illyés „népiességével“ is. Össze-gyűjtött verseinek pazar egészében szemlélve költészetét, a kinyilatkoztatás erejével látjuk meg, milyen kárvalló megszükitése lenne lírájának, ha csupán a népiesség jegyében tekintenők, csak a népi költő arculatát keresnők benne. A költő mindig is a szellem embere többé vagy kevésbé, a szellemi világ hírhozója: oda emeli a gondolat és az érzés arisztokratikuma. A föld világában megmaradó költő a népköltő. Ennek is megvan a maga nemes hivatása. De Illyés nem az. Illyés az egész nemzet költője, aki a népből indult el, a népből vétetett a szellem számára, hogy a fentebb műveltség magasából, a szellem eszközeivel harcoljon a népért, amelybe élő gyökerei nyúlnak. A tehetségtermő magyar föld ajándéka az egész nemzetnek. Népiessége abban áll, hogy nem feledheti el népi eredetét. A nép szörnyű elesettségét, nincstelenségét lehellő gyermekkori emlékei újra és újra felfakadnak a lélek soha be nem hegedő sebein keresztül és ő kötelességének, hivatásának érzi, hogy mint költő is fajtája ügyének kiáltó harcosa legyen — „már ha lelkelem szárad, hogy a népet képviselem“ (Rend a romokban).

Ő maga is így értelmezi a népiességet, — ha szabad párhuzamokat vonunk pompás Petőfi-tanulmányának rokonjelenségeiből. Mint írja,

Petőfi felfogása szerint a népiesség nemcsak „a zsánerképeket, a magyar tájak festését“ jelentette, — ez csak első értelmezése volt a népiességnek az ő és Arany számára — hanem a néppel való azonosulást, a népért való küzdelmet is, szóval a politikai népiességet. Ilyen értelemben Illyés is valóban „népies költő“. A népért való küzdelem azonban nála nem lazításban, nem programleírásban robban ki, és inkább keserűen magában őrlődő, mint harcias: nyers erejű személyes élményekből, nyomasztó gyermekkori emlékekből és a földre visszatekintő, magát a néppel ma is egynek érző költő tapasztalataiból összekeseredett jajszava, fáradhatatlan, új meg új felmutatása az „alja-nép“, a dolgozó nemzet szörnyű helyzetének és ősi igazságtalanságokban gyökerező tragikus sorsának. „Magyarok“ című verse és „A kacsalábon forgó vár“-ban a népi szegénység és az úri bőség igéző összehasonlítása döbbenő erővel mutatja meg, mi fáj a költőnek. Forradalmi hang, forradalmi mozdulat ez: de alapjában véve nem politika, hanem közügy, a nemzeti sors döntő mozzanata, jövőjének záloga. A közügy, a megváltó népi forradalom nála éppúgy elválik a politikától, mint Petőfinél, aki „régóta látja az örök különbséget a közügy és a politika között. Az elsőért lelkesedik, a második számára csak megvető legyintései vannak“ (Petőfi, 235.1.). Illyés szemében a szociális probléma egyértelmű a nemzeti problémával és szocializmusa ki is merül egyetlen gyakorlati óhajtásban: földhöz juttatni a nincsteleneket. „A nép, az ország igazi kérdése, mondjuk ki kereken: a földosztás“ — írja Petőfi koráról. De nem egy osztályról van itt szó, hanem „a“ népről; a nép — „a dolgozók“ — viszont tulajdonképpen a nemzetet jelenti. Így a népért, a nemzetért való költői küzdelemben, a nemzeti problémáknak keserű ébrentartásával tulajdonképpen Illyés is ősi magyar költői hagyomány folytatója. A költő érzésében az ősi magyar szabadságeszme is a dolgozók sorsának megoldásában testesül meg.

Ilyen értelemben Illyés is „népies“ és népiességét állandóan táplálja, ébrentartja az a gyökeres atavizmus, amely a népből kiemelkedett költőt továbbra is, ma is eltéphetetlenül, felejthetetlenül a fajtájához köti. „Ezredízigen a földbe gyökerezve, fajtájának önkénytelen szava“ ő; „egy költő szól itten népének nevében“. „Egyetlen ürügyem élni... könnyíteni mikép tudnám e nép sorsát...“ Gyermekkorának keserű emlékei hallatlan erővel, lenyűgöző makacssággal, szinte freudi nyomással kísértik újra meg újra, beledundulnak minden életmozdulatába. „Gyermekkorom, mint felleg áll felettem, és szakad sírás, szitok, jaj és velük ősi panaszszavak“, „évszázadok dühe“ forrong benne. Fajtájának sorsát magában hordozza a város világában is, ezért furdalja a lelkiismeret új, középosztálybeli környezetében, mintha elárulta volna népét és igazi hivatását. Népiessége sokban lelkiismereti tény, ezért keseredik egyre mardosóbbá. A fogaskerekű jegyét borongva nézdeli, mert annak árából kitellenék egy parasztfiú egy napi napszáma s úri társaságban, szmokingban is népe sorsára gondol. „Az emlékezés fényes angyalhaja“ olykor forró boldogságot is felbuccyant a feltoluló emlékekkel, de legtöbbször keserv, vád, forradalmi tűz fakad nyomukban. Ilyenkor ébred hivatása tudatára: azért voltak ősei, azért volt minden, hogy ő dalra fakadjon s biztasson az „új honfoglalásra“.

Ugyanígy köti, vonzza szülőföldje is, a dombos tolnai táj, Vörösmarty édes Völgysége, „idillek lágy hona“, ősei szűkebb hazája. Akkor érzi magát igazán otthon, ha néhány hétre-napra megint faluja ölére borulhat. „Járhatnám Párizst... És itt ülök megint Gyám és Ozora közt.“ „Testem e nép, e táj“, nélküle „hazugság, pusztá kép“. „Minden jelenség, minden mozdulat eszméim része itt: egy gondolat, szerepét váró akarat“. Újra meg újra megrögzíti a táj legapróbb részleteit is, a meredek utakat, a jegenyefás síkot, a mozgalmas udvart — és az ágrólszakadt béreseket, summásokot, cselédeket,

a nyomort is, a népi szegénység döbbenetes képeit. A népi metszésű szerelmet, családot, gyermeket, öregeket, falusi jeleneteket és enyhületes gyermekkori emlékeket daloló verseiben izes, igazi magyar népiesség buzog elő. Így teljesíti be Illyés a népiességnak első, klasszikus értelmezését is: a jellegzetes magyar táj és népélet festését. Ezért elnevezték tájköltőnek. Ez összes versei tükrében éppoly igazságtalan szükítésnek tűnik fel, mint a „népies költő“ címkéje. Verseinek egyrészében azonban ugyanúgy költője a Dunántúlnak, ahogy az Alföldé Petőfi. A magyar és az örök egyforma, időtlen népi élet meg a dunántúli természet edzik át verseit szinte páratlan plasztikával. Költői fogásai, verseinek epikus kerete, részlet-hangulatai ebből a kettőből áradnak oly gazdagon.

Íme a népies Illyés, a költő népies arca. De mennyire nem csak népies ez a költő! Éppen összegyűjtött versei fedik föl, hogy a sajátos értelemben vett népiesség újra meg újra felbukkanó vezérszólamai mellett és felett, az intellektuális költő finomságaival körülcsipkézve, gazdag lelki felhangjaival körülzengve a gondolatot, érzést és kifejezést, a népiességtől független, örök-emberi költő mondanivalója és költőisége szól hozzánk. Illyés sokkal több a népiesnél. Költői lényének legalapvetőbb, legjellegzetesebb vonása éppen a vergődés két világ, két emberi életsors és költői hivatás között: népi öntudat és művelt szellem, falu és város, költői csapongás és szociális lelkiismeret között. „Így dalol egy költő, ki kétféle gond közt vergődik ...“ Szeretne gondtalan, boldog költő lenni, és olykor fel is szárnyal az örök-emberi költő időtlen világába, de egy megszidott napszámos elég ahhoz, hogy keserűen lebuktassa (Mát a költészet derűs egéből. A költő két világhoz tartozik: test és öntudat szerint a néphez, a költészetet és a költői alkat megszabásából egy magasabb világhoz, a szellem arisztokráciájához. Magyar költőben még sohasem Öntudatosult ilyen kiáltóan ez az ellentét: sohasé tudja összhangba olvasztani a kettőt. Csak életformája, művelt szelleme és környezete szerint szakadt el a néptől; lélekben, fajta-tudatban, közösség-vállalásban soha. De éppen ennek a népből való kiemelkedésnek a távlata, a felsőbb osztály kiváltságainak megízlelése és a fájdalmas visszatekintés a magasból döbbeneti beléje a nép szenvedéseinek háborgó, forradalmas öntudatát. A nép némán viseli öröklött sorsát. A szellem öntudatára jutott költőben azonban lázadásá izzik a fájdalmas felismerés — éppen mert távolabbról, felülről nézi. Tulajdonképpen a már feljutott költő veszi pártfogásába apái sorsosait. A szociális hivatás lelkiismereti parancsa nem is egyszerre robban ki belőle, hanem fokról-fokra erősödik és végül a tehetetlenség keserűségével árasztja el egész költészetét. Nemcsak azért, mert a világ nem változik meg a líra villámaira, hanem azért is, mert „a legdurvább anyagi nyomorba és gondokba ragadt nép“, amelynek megváltásáért kiált a világba, „Ideálokról mitsem tud“ (Petőfi, 250.1.), s a költő hiába „gyűjtja az aljnép álmatag kedélyét a szent közért“. Akárcsak Petőfi fanatizmusának, Illyés népies politikumának is ez a tragédiája. „Nem követ és nem hí senki, a költészet nem arra való, hogy elámítsd a népet, vagy akár magadat“ (Reggeli meditáció). „A nép csak azt az eredményt, azt az érvet fogadja el, — írja gyönyörű „Vallomás“-ában — amit versben is szájába rágtak ... A versen át mindenki megközelítheti a népet. De hallgatni a versre is csak száz év múlva hallgat, akkor ismeri be, — szintén versben — hogy hibát követett el, amikor nem fogadott szót“.

Így támad űr a nép és a költő között, a költő népies arca így simul át az örök-emberi arc vonásaiba. Illyés újabb kötetiben egyre több az örök-emberi, örök-költői mondanivló. Mind több és több vers bogozza a világ dolgaival és önmagával való viszonyát. Mintha a költő elfáradt volna a népies gesztusokba; vagy a költő-apostol tehetetlensége és bizonyos élet-

rajzi körülmények ábrándították ki? „Egy bukott angyal ágált e kebelben ... “ Nem tagadja meg a múltat, de maga is ráébred, hogy népi ihlete költőiségének csak egyik hivatása volt; a másik az örök-költőé: „Költő vagyok, a kígyómódra bőrváltó tény, a pillanatnyit üzöm, lesem, elszomorodva, ha rajtam is csak átiramlik“ (Mérleg), „a rögeszmével, hogy mint a madár jós, mindenből, ami eléd lebben itt, kifejtsd egy sose-volt, sosem-lesz létnek szépségeit és jelentéseit“ (Főikéi a szél). A hang átváltását jelzi a Külön világban című kötet is, amelyben a szerelem narkotikumába menekül, és újabb verseiben is egyre többször vall egyéni sorsproblémákról, amelyek többé nem egy osztállyal, nem is egy néppel, hanem örök-emberi voltunkkal rokonok.

Ha a népiesség kollektívizmust jelent, akkor Illyés most *egyre* jobban individuális költőnek bizonyul; ha egyszerűséget jelent, akkor versei most szellemiségéről vallanak.

Az intellektuális felhangok és intermezzók elejétől végig átszövik költészetét, legnépibb korszakaiban is. Költői intellektualizmusa legelőbb a természet és a külső világ képeinek átszellemesítésében ütközik ki. A népi élet és táj képeit is bonyolult, kiötvözött dekorációvá finomítja a költészet csipkéjével; sokszor szó sincs nála egyszerűségről, a népiesség legjellemzőbb sajátosságáról. Az ilyen verssorokban: „Kacagásod fodrain még megcsillant a lebukó nap“, hiába keresünk népiességet. Nem mintha a népi költészetben nem volna gazdag képalkotó költői képzelet! De az ilyen képekben: békéje olyan, „mint két fuvallat közt az ág“, „a gyertya könnyeket ejt a vén üveg ajkán“, a havas természet „csupa ékszer, csupa dísz“ — egy kifinomult költői intellektus ontja varázsos ötleteit.

Ez a lelki finomság az érzések és gondolatok tündérajátékában is kisugárzik. Itt is, ott is megcsillan a kiművelt költői szellem gyémántpora, egy-egy finom gondolatban, a szerelem mély lélektanában, a lélek modem vergődésében. Mindez rokon az Illyés-előtti költőnemzedék lelkivilágával, és az az űr se olyan nagy, amelyet sokan odaképzelnék a „népies“ Illyés és nemzedékének túlsó sarkpontja, az „intellektuális“ Szabó Lőrinc közé. Milyen örök-emberinek, mennyire népiesség-felettinek tűnik föl Illyés lírája például akkor, ha Ady, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula legnagyobb problémáján, legemberibb érzésén, a halálérzésen mérjük fel! Igaz, hogy eleinte csodálatos elemi erővel a népi világban mutatta be a lemeztelenült emberre lecsapó halált s 28 éves korában még fészekrakásra, családalapításra sürgeti őt a múlandóság lehellelte. De ahogyan már a fiatalság Őlén állandóan érzi a múlandóság fájó ígétét: egészen intellektuális költőelődei vagy akár Szabó Lőrinc modem halálérzésével rokonul. Megérti, hogy legnagyobb ellenfele az elmúlás, és újabb verseiben szüntelen felreccog a halál neve, „mint midőn a tű a lemezen kiugrik, éleset csikordul... Mi van a dallamon túl? Mit rejt a dal?...“ Isten és az élet misztériumai, a metafizika problémái is felizzanak lassan ihletébe, gondolat és kifejezés egyre bonyolultabbá válik, a régi átlátszó egyszerűséget a költői intellektus gazdag rétegeinek feltárulása váltja fel, a világ egyre jobban az értelem kijózanító világában tűnik elő ... Hol van már a népiesség!

Népiesség és szellemiség között állandó ingásban rajzolódik ki Illyés költői arca. Nyers, férfias erő és gyöngéd finomság: ez a két véglete lírai jellemének. Költői skálája nem túlságosan sok húrú. Gazdagsága nem is a témák vagy motívumok sokaságában, hanem a lélek ihletrezenéseinek és a versformáknak dús változatosságában nyilvánul meg. Forradalmi ízű versei nyers erővel ontják a mondanivalót, és általában erősen férfias költészet az övé; nőolvasónak alig van mit keresni benne. Szerelmi verseiben, egyik-másik népi életképében, emlékezéseiben, cizellált hasonlataiban viszont odaadó gyöngédség, különös finomság párolog elő. Ugyanígy váltakoznak

nyers prózaiságú sorok, versszakok finom költőiséggel átítatott részletekkel. Talán innen van, hogy aránylag kevés nála a tökéletesen egybefoglalt, kerek, zárt, „nagy“ vers; a legtöbbször a részletek szépsége bűvöl el. Költői ereje valóban képeinek, költői eszközeinek szinte páratlan gazdagságában és plasztikájában, meg póztalan, közvetlen költői kiállításában rejlik. A természet állandóan jelen van verseiben. Még ha értelmi vagy érzelmi tartalmat rejt is a vers, sajátságos módon epikus kerettel kezdődik, mint a népdal, vagy legalább is a természetből kiszűrt képek rögzítik a mondanivalót a külső, érzékelhető valósághoz. Illyés versei olykor a legnemesebb értelemben vett népi realizmus remek példái. „... Én a versben mindig (az ilyen) nyers valót kerestem ...“ Ez az érzékiesség, ez a földhöz és valósághoz kötöttség mélyen magyar vonás benne és Arany János ihletével avatja rokonná. Máskor viszont nem nyers festői felrakásban jelennek meg a képek, hanem átfürdetve a szellemi költő finom varázslatában. De ilyenkor is a részletek plasztikája, szinte kitapintható érzékletessége jeleníti meg a képeket. „A hajnal bedugja rózsaszín orrát az ajtón“; „a nap futó fellegek között végignyál a földön“; „a csillogó ég reggelig kivilágított szép ékszerület“; „az éj felszáll, mint fészekről meleg madáranya“; „a májusi nap trombitaszavára a fák kirázzák magukból a madarakat“: ilyen képek százaiban remekel Illyés képpalkotó képzelete.

Egymástól elütő „korszakok“ alig vannak költői fejlődésében, — a Külön világban című kötetet kivéve, ahol egy mindent felszívó, „vak szerelem“ köz játéka egyelőre elfödi előle a világ többi problémáit és költészete újra tiszta lírává válik: örök érzések meghitt tárulkozásává. Ezen kívül csak fokozatos, lassú átmenetei vannak, például a forma és a verselés módjában az első kötetekben kedvelt szabad verstől a kötöttebb, antik és magyar verselés és a rím, illetőleg az asszonánc felé. Népi öntudata, láttuk, egyre erősebb, s az értelmi bonyolultság fokozódásával párhuzamosan egyre érzékenyebb a metafizikai problémák iránt is. Kezdetben a lélek és Isten vigasza nélkül dalol a múlandóságról. Később mégis felvillan előtte a „távoli szép sejtés, lenge reménység: lélek“, és Isten képe is feltűnik az élet keserűségei közepette. „Halál, szabadság s kit nevében is szégyelve szólítottam: isten — elérnek“. „Már csak a dac és a szégyen tartja vissza“ Tőle, és a kötet utolsó verse szerint Benne, „Urában, Istenében bízva“ megy ki a szabadba az élet új veszedelmei elé. Általában a külső világból egyre feltűnőbbben befelé fordul és egyre jobban a higgadt férfikor kiábrándult világába hajlik át.

Kedélyének fokozatos elborulása, növekvő fanyar rosszkedve a legfeltűnőbb. „Nem jókedvű költő“, — írja róla Schöpflin. Valóban nem az. Az első kötetekben még gyakran felvillan a jóleső életvidámság, a játszi jókedv. Az „Ifjúság“ ciklusában például az Arany János és Petőfi Bolond Istók-jának tündéri lehellete újul fel s egyideig „fénnyel, lobogó friss színekkel“ tarka neki a föld, „világkezdeti ragyogásban“. Később azonban egyre sötétebb ború felhőzi el költészetét, időnként a harag, gúny és szatíra villámaival. „A dalos kedv, mivel indultunk hú völgyeinkből: csikaszüvöltés s gyanú, düh pokla lett az arc, mely egykor mosolyok fészke volt...“ A népéért harcoló költő tehetetlenségéből, a világ változtathatatlanságának tapasztalatából, a múlandóság egyre fájóbb fenyegetéséből fokról-fokra áthatolhatóanabb pesszimizmus sűrűsödik össze, egyéni, nemzeti és világnemzeti vonatkozásban egyaránt. Berzsenyi, Kölcsey, Ady nemzeti borongása lepi el a lelkét. „Szikláról nézem kis népünk jövőjét. Reménytelen vagyok — miért hazudnék? ... Mert mi is csak beszélünk“ (Két március). Egyre egykedvűbb és lemondóbb, szűkül a költői kör, szeme már hajlamos arra, hogy csak a nyomasztó képeket lássa meg, s forradalmi tüze visszafojtva, önmagában dohogva izzik, mint fájdalmas kazán. „Nem bánom a világot“ —

írja utolsóelőtti kötetében. A költő „közönybe öltözött“. A szerelem még feloldja a nyomasztó varázst, de utána már csak hamuizű lemondás és a felülemelkedés hősiessége marad, a szív békülése csak a kiábrándulás fanyar gyümölcse...

Nem Illyés az egyetlen rosszkedvű költő korunkban. Jórészt azok nemzedékének többi költői is, akik között a „népi“ ágban bizonyára 6 a legnagyobb. Ez a fanyar rosszkedv is egyik oka annak, hogy költészetünk nem tudta meghódítani a tömegeket és hogy az új líra elszakadt a nemzet eleven érdeklődésétől. Pedig valamikor Illyés is, mint minden igazi költő, „baráti kéz“ után sóvárgott. Korántsem hajhássza ugyan a népszerűséget, — ennek a lemondásnak a modem magyar költészetben már iskolája van — de az eszmék diadalának rendszerint a költői hírnév az előfeltétele. A népszerűségnek azonban másik akadálya is van: a túlságosan szociálisnak tartott forradalmi hang, amelyet bizonyos, a költővel kapcsolatban túlonúl hangoztatott címkék még riasztóbbá fokoznak a nagyközönség felé.

Illyésnek és nemzedékének politikai népiessége újra felveti a régi, sőt örök problémát: való-e politikum a költészetbe? Adyt még üldözte politikumáért az idősebb nemzedék, és a mai húszéves költők újra kitagadják a társadalmi problémákat „a vers szent és sérthetetlen birodalmából“. Kétségtelen, hogy a túlságos politikai íz, a napi időszerűség kötöttsége rendszerint nem kedvez a vers művésziességének és Petőfinél is az ú. n. „politikai versek“ között akad a legkevesebb remekmű. De van egy fok, egy olyan történelmi csillagzat-állás, amikor a „politika“ kérdései alapvető nemzeti sorsproblémákká súlyosodnak a költő meggyőződésében és akkor többé nincs mit vitatkozni azon, hogy miről dalolhat a költő. Illyés szocializmusa ezt a fokot képviseli. Problémái mindenestire sorsdöntőbbek és tiszteletreméltóbbak, mint a hús és vér játéka vagy a könnyű élet apró kecsességei, amelyek valamikor elárasztották a lírát. A költő a kor problémáival viaskodik, és hivatása — mint Illyés írja a „Vallomás“-ban — az, hogy itt a földön számot adjon mindenről, amit látott és tapasztalt. A problémákat a kor termi és nem a költő csinálja. A költő egyénisége, származása, életkörülményei csak azt szabják meg, hogy milyen problémákra nyílnak rá szemei.

Ki döntse el, mi való a költészetbe és mi nem? A baj nem is ebben az akadémikus problémában rejlik, hanem abban a fájó jelenségben, hogy szakadék támad a költő és a tömegek között s a költő szava, aki a lelkét megrázó eszmék diadaláért küzd, pusztába kiáltó hanggá foszlik. Ez a tragikuma Illyés költő-apostolságának is. Hol az a csodás dal, amelyre első kötetének lelkesedésében vágyott — a dal, amely bűvöletbe ejti a világot? Fájó irigységgel írja 1847-ről: „Ami oly ritkán történik meg: az irodalom közvetlenül az életbe ömlik, eleven hatóerő lesz benne; mikor érünk meg ehhez hasonlót?“ (Petőfi). Tehát ő is érzi az élet és a költészet eleven kapcsolatának hiányát. Vájjon a költő tehet-e róla, hogy ez a kapcsolat nem születik meg? Valószínű, hogy az örök-emberi érzések egyéni változatú éneklése felé fejlődő költő egyre jobban meg fogja találni az utat a nemzet tömegeihez is; és akkor talán régibb versei is új erővel fognak felfényleni. Akárhogy is lesz, már nem múlik el jeltelen. Kötetének utolsóelőtti versében írja (Az ítéletmondóhoz):

Én sem múlok el így jeltelen . . .
Fölnéz rám, amiből jöttem, az alja-nép.
Bajjal tört utamon — mint hegyi sűrűn át
kézzel tartva a gallyt a követők előtt —
úgy jöttem, hogy az út néki is út legyen...